

education and development of students. Emphasized on socio-cultural issues becoming increasingly individual, humanization and humanization of primary education. So real practical possibilities for designing educational developmental environment of elementary school significantly increased with the intensification of information and communication technologies and concepts in terms of man-yevrointerruvannya, especially in the XX century.

Key words: primary school, developmental educational environment, humanization of education, socio-cultural education, revival of national schools ethnopedagogics.

УДК 373.4.016

Людмила Стасюк

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк)

Ретроспектива розвитку сільської малокомплектної школи

У статті проаналізовано витоки та характерні ознаки загальноосвітніх закладів у сільській місцевості. Визначено історичні особливості становлення, формування та розвитку малокомплектних шкіл. Охарактеризовано специфіку діяльності даного типу шкіл. Зазначено, що на становлення і розвиток особистості школяра в процесі навчання та виховання у початковій школі впливають численні чинники, до яких можна віднести: тип поселення, місцезнаходження навчального закладу, його освітній ступінь.

Опрацьовано нормативно-правові акти Міністерства освіти України досліджуваного періоду, що регулювали розвиток загальної середньої та початкової освіти, а також сільських шкіл, специфіку навчально-виховного процесу у сільських малокомплектних школах; публікації на сторінках періодичної преси другої половини XX – початку XXI століття; монографії, дисертаційні роботи останніх п'ятдесяти років; матеріали Центрального та обласних державних архівів вищих органів влади й управління та історико-педагогічна регіоналістика.

Ключові слова: малокомплектна школа, клас-комплект, сільська школа, навчально-виховний процес, архівні джерела, періодична преса.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання пошуку нових шляхів підвищення ефективності педагогічного процесу в сільських навчально-виховних закладах стоїть в центрі уваги сучасного освітнього простору в Україні. Зазначимо, що провідну роль у структурі закладів загальної середньої освіти на селі до останнього часу відігравали малокомплектні початкові школи, про що свідчить той факт, що в сільській місцевості початкові класи займали близько 20% у сегменті загальної середньої освіти. Переважна частина шкіл були і залишаються малокомплектними, у яких педагог виконує одночасно кілька навчально-виховних функцій, працює з різновіковим нечисленним класним колективом, забезпечує організацію навчально-виховного процесу, реалізує всі необхідні напрямки виховання молодших школярів, забезпечує процес їх соціалізації в умовах навчального закладу. У зв'язку з розробкою нових стандартів освіти постає необхідність звернення до історичних джерел організації та функціонування таких закладів.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У цьому контексті значущими є наукові розвідки з історії розвитку освіти (В. Благий, О. Кобельська, І. Курляк, С. Бричок, О. Костюк, В. Павленко, Н. Сейко, С. Коляденко, В. Кульчицький, Л. Стасюк та ін.) та наукові розробки в галузі теорії і практики навчання і виховання у сільських малокомплектних школах (О. Савченко, О. Біда, Н. Присяжнюк, Г. Тришневська, О. Коберник, Г. Пустовіт, Н. Пустовіт та ін.).

Метою статті є аналіз історичних витоків та становлення сільських малокомплектних шкіл в Україні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У науковій педагогічній літературі не існує єдиної дефініції щодо визначення поняття «малокомплектна школа». Найбільш уживаним є тлумачення С. Гончаренка, де малокомплектна школа визначається як початкова школа, в якій учителів менше ніж класів, і кожен учитель працює одночасно з двома або кількома класами [3, с. 84].

У наукових дослідженнях О. Савченко щодо удосконалення навчально-виховного процесу в малокомплектній початковій школі визначення малокомплектної початкової школи подано в такій редакції: «Малокомплектна сільська початкова школа – це школа, в якій в одному приміщенні під керівництвом одного вчителя одночасно навчаються учні двох чи трьох класів» [7, с. 58]. Узагальнюючи свої дослідження з зазначеної проблеми, Г. Суворова під малокомплектною школою розуміє таку школу, де в старших класах відсутні паралелі тих чи інших класів (може бути відсутній цілий клас через те, що немає учнів даного віку), а початкові класи об'єднані в клас-комплект [10].

Опрацювавши значну кількість науково-методичної літератури та джерел (Т. Аквілева, О. Біда, В. Благий, С. Бричок, Н. Вапняр, О. Кобельська, О. Коберник, С. Коляденко, О. Костюк, Г. Кузь, В. Кульчицький, І. Курляк, Т. Мадієва, М. Мельников, В. Павленко, Н. Присяжнюк, Г. Пустовіт, Н. Пустовіт, О. Савченко, Н. Сейко, В. Стрезікозін, Г. Суворова, Л. Титаренко, Г. Тришневська та ін.), можемо сформулювати наступне визначення малокомплектної школи як загальноосвітнього навчального закладу (переважно початкового), в якому через малу чисельність учнів класи об'єднуються в комплект, де навчання забезпечується одним учителем. Відповідно до кількості класів-комплектів школи є одно-, дво-, три, чотирикомплектні. Отож, малокомплектна школа є різновидом малочисельного загальноосвітнього навчального закладу, переважно в сільській місцевості.

Перші розвідки з даної проблематики датуються початком ХХ ст. Так, у 20-30-х р.р. висвітленню проблем сільської школи значну увагу приділив С. Шацький, який свого часу пропонував об'єднати дитячі клуби, майстерні, дитячий садок, дитячу колонію, школу. Експеримент, проведений дослідником, дав можливість дійти висновку про вплив довкілля на виховання дитини, визначити найважливіші умови функціонування загальноосвітнього навчального закладу у сільській місцевості [11, с. 201].

У наступні десятиліття відбувалося зростання кількості сільських початкових шкіл, збільшувався контингент учнів, що було наслідком здійснення всезагальної обов'язкової початкової освіти, тому кількість малокомплектних шкіл у цей період нестабільна. Початкові школи були в основному двокомплектні. Навчання проводили два вчителі, кожний працював з двома класами. Слід наголосити, що значно менше було однокомплектних шкіл, в яких один учитель працював з чотирма класами. Методи навчання в малокомплектній школі використовувались такі самі, як і в звичайній школі, проте не враховувалася специфіка одночасної роботи з класами-колективами [9].

Водночас низький рівень знань учнів малокомплектних школи порівняно з масовою спонукав до проведення Всеросійської методичної конференції (1928 р.), на якій вперше обґрунтовано необхідність організації навчання в малокомплектній школі з класами-комплектами. Особливу увагу учасники конференції приділяли розробці нової організації навчально-виховного процесу:

- учні перших класів не об'єднувались у комплект в І-му півріччі, а за рахунок скорочення тривалості уроку вчитель повинен був працювати у дві зміни;
- практикувались такі варіанти:
 - а) учні старших класів приходили в школу на 30 хвилин раніше за молодших, учитель роз'яснював завдання для самостійної роботи;
 - б) початок занять був одночасним, а завершення на 30 хвилин раніше відбувалося в молодшому класі. В цей час педагог працював із старшим класом;
 - в) усі вікові групи працюють одночасно і по одній годині в день, учитель працює окремо з кожною з них;
 - г) учитель проводить заняття з суміжними класами, а третій клас працює самостійно. Такі види роботи чергувались протягом уроку [5, с. 103].

Реалізація поставлених завдань знайшла відображення у праці М. Мельникова «Організація і методи роботи в двокомплектній школі» (1938 р.). Посібник містить завдання-рекомендації керівникові школи в організації занять та конкретні поради щодо викладання окремих предметів, варіанти розкладів занять, систему підготовки вчителя до уроків, методика їх проведення в класах-комплектах [8, с. 101].

В кінці 40-х на початку 50-х років за редакцією професора М. Мельникова [8] виходять у світ практичні вказівки та рекомендації щодо основних питань методики навчання й виховання молодших школярів у сільській місцевості («Посібник для вчителів початкових класів» і «Початкова школа. Настільна книга вчителя»).

Соціальні й соціокультурні характеристики сільської малокомплектної школи подають у своєму дослідженні О. Біда та Л. Прокопенко [1]. Автори зосередили увагу на соціальних проблемах гірських шкіл і пов'язаних з цим проблемах навчання і виховання: відсутність спеціальних фахівців з виховної роботи; соціально-побутові проблеми зазначених шкіл; методична ізоляція фахівців, які працюють у малокомплектних школах; велика кількість вакансій вчителів у зазначених школах.

Групою авторів під керівництвом Т. Шамової, вперше в історії малокомплектної початкової школи, розроблено методичні рекомендації щодо планування роботи на весь навчальний рік з усіх проблем навчально-виховного процесу, які викладені у методичному посібнику «Однокомплектна школа» [див. 12].

У 80-ті роки зріс інтерес до проблем діяльності малокомплектних сільських шкіл. Саме в цей період для вчителів малокомплектних шкіл вагоме значення мала праця «Навчально-виховний

процес у малокомплектній школі», підготовлена О. Савченко у співавторстві з Г. Суворовою. Авторами аналізується специфіка методики проведення уроку в класі-комплекті, де навчаються шестирічні діти; розроблено методику самостійної роботи на уроці, способи індивідуалізації навчання у малокомплектній початковій школі; охарактеризовано основні підходи до організації виховної роботи та визначено шляхи підвищення педагогічної майстерності вчителів, які працюють у сільській місцевості [7].

Як зазначає О. Савченко, для більшості малокомплектних шкіл характерні спільні та відмінні соціально-педагогічні проблеми, зумовлені особливостями їхнього функціонування [7, с. 7-14]. Так, серед відмінних особливостей малокомплектних шкіл можна назвати такі ознаки:

- загальна кількість учнів і кількість класів-комплектів;
- особливості специфіки контингенту учнів;
- кадрові можливості педагогічного колективу;
- складність організації методичної роботи;
- слабкість матеріальної бази;
- інформаційна ізоляція;
- низький рівень взаємодії з громадськими організаціями, місцевою владою і господарствами.

Ці та інші особливості зумовлюють специфіку функціонування початкової школи, організацію навчально-виховного процесу, що забезпечується оптимальним поєднанням класів у класи-комплекти. З огляду на це потрібно враховувати конкретні умови діяльності школи, а саме:

- а) кількість класів;
- б) кількість учнів у кожному класі;
- в) рівень підготовки дітей до навчальної діяльності;
- г) кваліфікаційний рівень та досвід роботи педагогів;
- д) наявність навчальних приміщень.

Історія розвитку сільської малокомплектної школи відображена і в періодичній педагогічній пресі. Так, журнал «Советская педагогика», починаючи з 1964 року, вмщував навіть спеціальний розділ фактично у кожному з номерів, який називався «Малокомплектна школа» [2].

Часто публікувалися відомості про розвиток сільських малокомплектних шкіл і в журналі «Начальная школа». Внаслідок зазначених публікацій підлягало трансформації і саме поняття малокомплектної школи відповідно до кількості учнів, які в ній могли вчитися. Так, у 60-ті роки малокомплектною могла вважатися школа, де навчалися 60-70 учнів. Зокрема, О. Осипова (1965) писала: «В школі, де я працюю, чотири класи, 70 учнів, двоє вчителів» [6].

Натомість проблема малокомплектності в тому чи іншому вигляді розглядалася у педагогічній літературі протягом усього досліджуваного періоду, хоча й безсистемно і фрагментарно. Так, у журналі «Начальная школа» з 1964 року було введено спеціальну рубрику «Малокомплектні школи»; у журналі «Початкова школа» така само рубрика з'явилася у 1971 році. У 1978 році у журналі «Початкова школа» було опубліковано одну з перших статей стосовно виховної роботи в сільській малокомплектній школі (Г. Суворова, 1978) [4].

Періодичні видання: «Сельская учительница», «Внеклассная воспитательная работа в сельской начальной школе», «Совершенствование учебного процесса в малокомплектной начальной школе» розкривають окремі аспекти взаємодії основних зовнішніх і внутрішніх факторів організації навчально-виховного процесу в сільській школі [4].

Щоб окреслити основні проблеми діяльності малокомплектних шкіл, здійснимо ретроспективний аналіз їх розвитку.

Всю проаналізовану нами наукову літературу та архівні джерела можна поділити на кілька груп:

1 група – це наукові статті, монографії, історичні розвідки, де висвітлюється специфіка виховного й навчального процесу в сільських школах західноукраїнського регіону;

2 група – наукові публікації з проблем становлення та розвитку сільської малокомплектної школи;

3 група – дослідження в галузі методики, дидактики, теорії і практики екологічного виховання в початковій школі, де окреслено комплекс форм, методів, засобів екологічного виховання молодших школярів.

Зрозуміло, що зазначені групи джерел не є рівнозначними. Так, публікацій з проблеми становлення та розвитку сільських малокомплектних шкіл є зовсім небагато, крім того, західноукраїнський регіон у цих публікаціях виявився фактично не висвітленим. Щодо наукових розвідок у сфері історії виховання в школах західноукраїнського регіону, то їх дуже багато, але переважно стосовно періоду ХІХ – початку ХХ століття, коли Західна Україна належала до Польщі й

Австро-Угорщини. Найчисленніша група джерел стосується проблеми екологічного виховання, однак це переважно публікації з теорії і методики виховання.

Щодо **першої** з виділених нами груп джерел, то здійснити аналіз наукової літератури з проблеми дослідження є справою досить складною внаслідок, насамперед, суперечливості хронологічного періоду, обраного нами для вивчення. Так, західноукраїнські науковці обирають для дослідження переважно період XIX – початку XX століття (іноді – до 20-30-х рр. XX ст.), з приводу чого існує величезна кількість праць місцевих краєзнавців – у Рівненській, Волинській, Тернопільській, Хмельницькій областях (О. Прищепа, С. Бричок, О. Костюк, Л. Єршова, М. Костиця та ін.). А період середини XX століття і більш пізній відноситься до періоду новітньої історії або ж політології, тому увагу краєзнавців, істориків педагогіки фактично не привертає.

Друга група джерел – відносно становлення та розвитку сільських малокомплектних шкіл, – також представлена незначною кількістю публікацій. Привертають увагу роботи О. Пінського (2008), який досліджував самостійну роботу учнів сільських малокомплектних шкіл у другій половині XX – першому десятилітті XXI століття; Г.Щуки (2008), яка вивчає розвиток сільської школи в українській педагогічній пресі в 50-80-ті рр. XX століття; Т. Денисюка, який характеризує реформи у початковій освіті України у 50-90-х рр. XX століття, О. Соколової (1964), яка аналізує специфіку вивчення окремих тем екологічного характеру в різних класах малокомплектної школи одночасно; Т. Воробйової (1964), яка розкриває можливості використання в сільській малокомплектній школі різноманітних форм та методів виховання.

Як бачимо, переважна більшість зазначених джерел опосередковано стосуються питання становлення та розвитку сільських малокомплектних шкіл в досліджуваній нами період.

Безперечно, найбільш вагомий внесок психолого-педагогічної науки відчувається у науковій розробці проблем виховання молодших школярів, які ввійшли до **третьої групи наукових джерел**, виділених нами в ході науково-теоретичного аналізу проблеми. До цієї групи джерел відносяться, насамперед, дослідження останнього десятиліття, де проблема змісту та різних форм виховання молодших школярів стала розроблятися досить ґрунтовно.

Наукові праці цієї групи дають можливість представити розмаїття форм, методів, засобів виховання, які, починаючи з середини XX століття, і до сьогодні продовжують використовуватися в сільських початкових школах з метою поліпшення стану вихованості молодших школярів. Переважна більшість таких досліджень публікувалися з середини XX століття у часописах «Советская педагогика», «Воспитание школьников», «Початкова школа», «Начальная школа», «Позакласний час» та ін. [4].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, ретроспективний аналіз вивчення специфіки сільської малокомплектної школи в Україні, її структури і змісту показало історично обумовлену необхідність їх функціонування у культурному просторі тогочасної сільської громади.

Перспективою наукових розвідок вважаємо з'ясування доцільності подальшого існування та економічного обґрунтування таких шкіл на сучасному етапі.

Джерела та література

1. Біда О. Сільська малокомплектна та малонаповнена школа : соціальний статус, проблеми роботи та існування / Олена Біда, Людмила Прокопенко // Гірська школа Українських Карпат [Текст] : науково-методичний журнал Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ. – 2006. – № 1. – С. 106-109.
2. Высотина Л. А. Воспитание и развитие трудолюбия у младших школьников / Л. А. Высотина // Советская педагогика. – 1959. – №12. – С. 59-66.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
4. ДАІФО. – Фонд періодики 1. – Оп. 1. – Спр. 2095. – Арк. 166.
5. Михеев П. А. Интегративные процессы в сельском социуме изменяющейся России : автореф. дисс. на соискание научн. степени докт. социол. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / П. А. Михеев. – Саратов, 2007. – 34 с.
6. Осипова Е. А. Работа с родителями в малокомплектной школе / Е. А. Осипова // Начальная школа. – 1965. – №7. – С. 77-78.
7. Савченко О. Я. Навчально-виховний процес у малокомплектній школі : посіб. для вчителя / О. Я. Савченко, Г. Ф. Суворова. – [2-ге вид.]. – К. : Рад. школа, 1988. – 232 с.
8. Самостоятельная работа учащихся на уроках в малокомплектной школе / Под ред. М. А. Мельникова, А. М. Пишкало. – М. : Педагогика, 1974. – 128 с.
9. Стрезикозин В. П. Урок в сельской малокомплектной школе / В. П. Стрезикозин. – М. : Педагогика, 1972. – 231 с.

10. Суворова Г. Ф. Специфіка виховної роботи в малокомплектній школі / Г. Ф. Суворова // Початкова школа. – 1978. – №8. – С. 81-90.
11. Шацкий С. Т. Избранные педагогические сочинения : в двух томах / С. Т. Шацкий ; под. ред. Н. П. Кузина, М. Н. Скаткина. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 2. – 414 с.
12. Шиян Н. І. Дидактичні засади профільного навчання у загальноосвітній школі сільської місцевості : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.09 / Шиян Надія Іванівна. – Х., 2005. – 282 с.

Referens

1. Bida O. Sil's'ka malokomplektna ta malonapovnena shkola : sotsial'nyy status, problemy roboty ta isnuvannya / Olena Bida, Lyudmyla Prokopenko // Hirs'ka shkola Ukrayins'kykh Karpat [Tekst] : naukovy-metodychnyy zhurnal Prykarpats'koho natsional'nogo universytetu im. Vasylya Stefanyuka. – Ivano-Frankivs'k. – 2006. – # 1. – S. 106-109.
2. Высотина Л. А. Воспитание и развитие трудлюбивых и младших школьников / Л. А. Высотина // Советская педагогика. – 1959. – #12. – S. 59-66.
3. Honcharenko S. U. Ukrayins'kyu pedahohichnyy slovnyk / S. U. Honcharenko. – K.: Lybid', 1997. – 376 s.
4. DAIFO. – Fond periodyky 1. – Op. 1. – Spr. 2095. – Ark. 166.
5. Mykheev P. A. Yntehratyvnyye protsessy v sel'skom sotsyume yzmenyayushcheysya Rossyy : avtoref. dyss. na soyskanye nauchn. stepeny dokt. sotsyol. nauk : spets. 22.00.04 «Sotsyal'naya struktura, sotsyal'nye ynstytuty y protsessy» / P. A. Mykheev. – Saratov, 2007. – 34 s.
6. Osypova E. A. Rabota s rodytelyamy v malokomplektnoy shkole / E. A. Osypova // Nachal'naya shkola. – 1965. – #7. – S. 77-78.
7. Savchenko O. Ya. Navchal'no-vykhovnyy protses u malokomplektniy shkoli : posib. dlya vchytelya / O. Ya. Savchenko, H. F. Suvorova. – [2-he vyd.]. – K. : Rad. shkola, 1988. – 232 s.
8. Samostoyatel'naya rabota uchashchikhsya na urokakh v malokomplektnoy shkole / Pod red. M. A. Mel'nykova, A. M. Pyshkalo. – M. : Pedahohyka, 1974. – 128 s.
9. Strezykozyn V. P. Urok v sel'skoy malokomplektnoy shkole / V. P. Strezykozyn. – M. : Pedahohyka, 1972. – 231 s.
10. Suvorova H. F. Spetsyfyka vykhovnoyi roboty v malokomplektniy shkoli / H. F. Suvorova // Pochatkova shkola. – 1978. – #8. – S. 81-90.
11. Shatskiy S. T. Yzbrannyye pedahohicheskiye sochyneniya : v dvukh tomakh / S. T. Shatskiy ; pod. red. N. P. Kuzyna, M. N. Skatkiyna. – M. : Pedahohyka, 1980. – Т. 2. – 414 s.
12. Shyyan N. I. Dydaktychni zasady profil'nogo navchannya u zahal'noosvitniy shkoli sil's'koyi mistsevosti : dys. ... doktora ped. nauk : 13.00.09 / Shyyan Nadiya Ivanivna. – Kh., 2005. – 282 s.

Стасюк Людмила. Ретроспектива розвитку сільської малокомплектної школи. В статтю проаналізовані істоти і характерні ознаки загальноосвітніх закладів в сільській місцевості. Визначені історичні особливості становлення, формування і розвитку малокомплектних шкіл. Охарактеризована специфіка діяльності даного типу шкіл. Зазначено, що на становлення і розвиток особистості школяра в процесі навчання і виховання в початковій школі впливають численні фактори, до яких можна віднести: тип поселення, місцезнаходження навчального закладу, його освітній рівень.

Вивчено нормативно-правові акти Міністерства освіти України досліджуваного періоду, що регулюють розвиток загального середнього і початкового освіти, а також сільських шкіл, специфіку навчально-виховного процесу в сільських малокомплектних школах; публікації на сторінках періодичної друку другої половини ХХ - початку ХХІ століття; монографії, дисертаційні роботи останніх п'ятидесяти років; матеріали Центрального і обласних державних архівів вищих органів влади і управління і історико-педагогічна регіоналістика

Ключові слова: малокомплектна школа, клас-комплект, сільська школа, навчально-виховний процес, архівні джерела, періодична друку.

Stasiuk Lyudmila. Retrospective of development ungraded rural schools. The article analyzes the origins and characteristic features of schools in rural areas. The historical peculiarities of formation and development of ungraded schools. Characterized specifics of this type of schools. Indicated that the formation and development of the individual student in training and education in primary schools affect many factors which include: the type of settlement, the location of the institution, its educational degree and so on.

Processed regulations of the Ministry of Education of Ukraine study period, governing the development of secondary and primary education and rural schools, the specifics of the educational process in rural ungraded schools; publications on the pages of periodicalpress of the second half of XX - beginning of XXI century; monographs, dissertations past fifty years; materials Central and regional state archives higher authorities and management of educational, historical and pedagogicalregionalism.

Key words: ungraded schools, class-suite, rural school, educational process, archival sources, periodicals